

РОЛЬ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ НА ПРИКЛАДІ БОЛГАР ОДЕЩИНИ

Нікон Н.О.

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту

Одеського національного політехнічного університету

У статті розглянуто етнічні стереотипи як один із чинників міжетнічної толерантності, формування якої можливе завдяки гармонійним міжетнічним відносинам, що не аби як актуалізується в кризових періодах. Досліджено одну з найчисельніших та найактивніших етнічних груп південного регіону – болгарську, яка приймає безпосередню участь у його функціонуванні. На її прикладі проаналізовано ставлення до інших етнічних груп, що проживають поруч, а також розкрито вплив стереотипів на формування міжетнічної толерантності.

В статье рассмотрены этнические стереотипы как один из факторов межэтнической толерантности, формирование которой возможно благодаря гармоничным межэтническим отношениям, что особенно актуализируется в кризисные периоды. Исследована одна из самых многочисленных и активных этнических групп южного региона – болгарская, которая принимает непосредственное участие в его функционировании. На ее примере проанализировано отношение к другим этническим группам, проживающим рядом, а также раскрыто влияние стереотипов на формирование межэтнической толерантности.

The article surveys the ethnic stereotypes as a factor of inter-ethnic tolerance. The building of inter-ethnic tolerance becomes possible due to the harmonic inter-ethnic relations, which are gaining particular actuality in the periods of crisis. The survey is held in one of the most numerous and active ethnic group of the Southern region of Ukraine – the Bulgarians, who are actual participants of the region's functioning. In this group the relations towards other ethnic groups living nearby has been analyzed, in the light of these relations has been disclosed the role of the stereotypes in the building of inter-ethnic tolerance.

Ключові слова: етнічні стереотипи, автостереотипи, гетеростереотипи, толерантність, міжетнічні відносини, етнічна група.

Сучасні українські реалії характеризуються напруженою обстановкою в усіх секторах держави, особливо на міжетнічному рівні. Це призводить до зміни усталеної поведінки та соціальних норм в усіх прошарках населення держави, які складаються з багатьох етнічних груп.

В період напружених ситуацій в свідомості людей підвищується значущість своєї етнічної приналежності, яка виконує адаптивно-інтегративні функції, оскільки виникає необхідність пристосовуватися до нових обставин, актуалізуються етнокультурні та етнополітичні організації, метою яких є зниження росту соціальної та етнічної напруженості, а також підтримка інтересів етнічних груп, вирішення соціально-економічних та політичних проблем.

Поліпшити та спростити складну та напружену ситуацію в суспільстві має створення толерантних умов співіснування різних етнічних груп. Направленість на формування толерантності в країні, що визначена як країна з *поліетнічним складом населення* (визначення див. В.Б. Євтух [6, с. 106]), в сьогоденні має стати пріоритетним завданням держави. Толерантність, в даному контексті визначається як показник міжетнічних відносин, а міжетнічні відносини – це, перш за все, ставлення до тієї чи іншої спільноти у формі уявлень щодо неї від позитивних образів до упереджень, які виражаються в установках та етнічних стереотипах.

Дискусіям із приводу дослідження толерантності, міжетнічних відносин та їх чинникам присвячуються безліч публікацій як вітчизняних так і закордонних вчених. В українському просторі ці питання вивчали Н. Паніна, В. Арбеніна, В. Євтух, Л. Аза, М. Шульга, О. Пелін, І. Мигович, Т. Клищенко, В. Бездіра та інші. Етносоціологічні дослідження ведуться різними центрами, наприклад Інститутом соціології НАН України.

Однак проблема полягає в тому, що в регуляції міжетнічної толерантності практично не використовується соціологічна інформація, а також прослідковується наростання конфліктного характеру в міжетнічних відносинах, як в державі, так і окремих регіонах, зокрема Одещині. Це обумовлюється умовами життя зумовленими соціально-політичною та економічною ситуацією.

У формуванні міжетнічної толерантності не аби яку роль відіграє *міжетнічна взаємодія* (визначення див. В.Г. Крисько [8, с.159]), яка утворює уявлення про свою й «іншу» етнічну групу. Ці уявлення в подальшому закріплюються та перетворюються на стереотипи. Наявність етнічних стереотипів, особливо стереотипів погоджених, виразних і емоційно насичених, певною мірою сприяє стабільності існуючих відносин між етнічними групами.

Вивчення стереотипів етнічних груп, що проживають поруч, дасть можливість правильно оцінити перспективи формування толерантності. Основними завданнями розгляду стали: аналіз етнічних стереотипів, як одного із чинників міжетнічної толерантності, в регіональному аспекті зокрема; визначення авто- та гетеростереотипів болгар Одещини, що формують толерантне ставлення до сусідніх етнічних груп; розгляд ролі позитивних і негативних етнічних стереотипів болгар Одещини в процесі міжетнічної взаємодії.

Прийнято вважати, що місто Одеса та Одеська область є одним з найтолерантніших та найрізноманітніших по кількості проживаючих в ньому етнічних груп. Формуванню багатоетнічного складу його населення сприяли історичні умови розвитку південно-українського регіону. Люди, які населяють територію цього регіону, об'єднують близько 134-х етнічностей. Ці дані оприлюднені в ході останнього перепису населення в 2001 році [10]. Одещина, це економічно розвинений край з багатими земельними та рекреаційними ресурсами, геостратегічне положення і політико-географічна особливість території якого пов'язана з приграничністю, залученням у сферу міжнародних економічних та політичних інтересів.

Однією з найчисельніших етнічних груп Одещини після українців та росіян є болгар, в Одеській області проживає три чверті всіх болгар країни – 6,1% від усього населення області [5]. Для болгар характерне компактне проживання, вони мають розвинутий та активно працюючий культурний центр, представлені у владних та політичних колах, приймають активну участь у формуванні та підтримці толерантних стосунків в сучасних умовах, заснованих на спільній взаємодії, взаємоповазі, прояві терпимості до інших етнічних груп і окремих людей.

На вибудову міжетнічної толерантності впливає такий чинник як етнічні стереотипи, оскільки характер етнічних контактів в значній мірі визначається цими стереотипами. В основі етнічного стереотипу часто лежать спрощені, іноді односторонні або неточні знання про особливості й поведінку людей іншої етнічної групи, упередження, що сформувалися на базі обмеженої інформації про її представників. Виходячи з них, люди можуть робити помилкові висновки й невірно поводитися стосовно представників даної етнічної групи [7, с.528].

Вивченню міжетнічних стереотипів присвячене дослідження, яке побудоване на квотній вибірці з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів, об'єм вибірки складає 622 чоловік, при цьому похибка дорівнює 4%. Для узагальнення отриманих даних використовується процедура контент-аналізу.

Респондентам була запропонована біполярна шкала або, як її ще називають *метод полярного профілю* з набору особистісних рис (з запропонованих 26 позитивних та негативних якостей необхідно було вказати етнічну групу, якій найбільш характерна ця якість), а також соціальна психодіагностична техніка опитування – «приписування якостей», вперше запропонована Д. Катцем і К. Брейлі в 30 роках ХХ століття [11, с.280] та спрямована на визначення респондентами найбільш характерних якостей для українців, як домінуючої групи.

Завдяки обраним методам респонденти в числі інших назвали і свій власний етнос. Це дозволило фіксувати, по-перше, *автостереотипи* болгар (судження, оцінки, віднесені до даної етнічної спільності її представниками [4, с.103]), по-друге їх *гетеростереотипи* (сукупність оціночних суджень, що виносяться про інші етнічні групи представниками даної етнічної спільності [4, с.103])

В образі власного етносу позитивні якості з дуже великою перевагою по частоті згадування домінують над негативними. У болгар середня частота згадування для тринадцяти позитивних якостей становить 35,61% (див. гістограму 1), для тринадцяти негативних – 3,17% (див. гістограму 2).

Гістограма 1.

Гістограма 2.

Спостерігаючи приписування респондентами якостей іншим етнічним групам в порівнянні зі своєю, отримано наступні дані. Більше половини болгар вважають ввічливість найбільш характерною для своєї етнічної групи. У той же час ввічливість в деякій мірі властива росіянам (20,6%), українцям (11,4%), білорусам (10,9%), інші етнічні групи, як її яскраві носії згадуються вкрай рідко. Сміливість і миролюбство, як якості, що властиві болгарам, визначило більше половини респондентів, як і у випадку з «ввічливістю».

На думку респондентів, сміливість властива росіянам – 44,4% (незначний відсоток одержали араби, вірмени, німці, турки, греки, азербайджанці – від 0,3% до 0,2%), а миролюбство – українцям – 24,4% (білоруси і молдавани по 6,9%, угорці 3,6%, гагаузи 3,4%, греки 1,8%). Половина наших респондентів визначили доброту свого народу, у значно меншому ступені доброта властива росіянам (28,6%), доброту ж інших народів болгари відзначають незрівнянно рідше – українці (9,3%), молдавани (4,4%), гагаузи (3,4%), румуни (2,0%), греки (1,8%), угорці і словаки (по 0,2%). Така різка асиметрія виявляється про яку б позитивну якість не йшла мова, виключення при цьому склали тільки три якості – товариськість, волелюбність, тут першість поступається українцям (49,2%; 30,4%) і скромність – білорусам (39,5%).

За негативними якостями автостереотипу картина не настільки однозначна. Так, одну негативну якість болгар приписують своїй етнічній групі частіше, ніж іншим, інші дванадцять із запропонованих якостей приписують собі рідше, але асиметрія тут не настільки велика, як у випадку з позитивними якостями. Єдиною якістю, за якою визначається першість власної етнічної групи – це заздрість. Її відзначив кожний п'ятий респондент (18,3%). І ця частота вища, ніж для турків (12,4%), молдаван і українців (по 11,8%), євреїв, вірменів і білорусів (по 10,5%), циганів і гагаузів (6,5%).

Позитивними гетеростереотипами болгар наділили наступні народи: гордість – росіяни (29,1%), грузини (18,0%), вірмени (4,7%), євреї (2,3%), кримські татари (1,6%), серби (0,3%), азербайджанці (0,2%); щедрість – росіяни (25,8%), українці (14,9%), молдавани (7,8%), білоруси (3,9%), поляки (3,8%), гагаузи (0,2%); скромність – білоруси (39,5%), молдавани (15%), українці (6,9%), поляки (1,5%), румуни, вірмени і євреї (по 0,5%); працьовитість – українці (26,3%), росіяни (21,6%), молдавани (19%), грузини, вірмени та німці (по 0,3%); гостинність – українці (28,9%), росіяни (28,3%), поляки (7,0%), татари (3,3%), серби (2,3%); розум – японці (20,8%), росіяни (16,2%), євреї (14,1%), китайці (10,5%), німці (5,1%), молдавани (3,9%), гагаузи (1,8%); чесність – росіяни і білоруси (по 22,4%), українці (9,0%), німці (7,2%), молдавани і французи (по 3,6%), вірмени, азербайджанці, угорці та американці (по 1,8%); волелюбність – українці (30,4%), цигани (20,4%), росіяни (19,3%), грузини (13,6%), молдавани (1,6%), німці (1,3%), китайці (0,2%); товарицькість – українці (49,2%), росіяни (35%), білоруси (2,9%), азербайджанці та шведи (по 0,3%), вірмени, поляки, німці (по 0,2%).

Таким чином, по середній частоті згадування (у відсотках) в поданні респондентів перше місце в списку позитивних образів на першому місці, після своєї етнічної групи (середня частота згадування – 22,41%) виявилися росіяни, на другому – українці (16,19%), на третьому – білоруси (6,65%). Головними якостями росіян респонденти вважають сміливість, товарицькість, гордість, доброту, гостинність, щедрість; українців вважають товарицькими, волелюбними, гостинними, працьовитими, миролюбними; білорусів – скромними, чесними, ввічливими. Відносно висока середня частота згадування у молдаван (4,76%), головними якостями яких є працьовитість, скромність, щедрість, миролюбство та доброта. Необхідно відзначити, що японців (1,6%) наділили високим рівнем розуму, циганам (1,2%) найчастіше приписується волелюбність.

Негативними гетеростереотипами болгар наділили наступні етнічні групи: хитрість – євреї (27%), цигани (22,2%), американці (15,5%), араби (12,6%), росіяни (6,9%), румуни, гагаузи, білоруси та українці (по 1,8%); зарозумілість – азербайджанці (16%), чеченці (14,7%), цигани (14,5%), араби (13,4%), китайці (8,7%), вірмени (7,2%), грузини і євреї (по 6,2%), росіяни (5,2%), німці (1,3%); лицемірство – цигани (17,2%), чеченці та кримські татари (по 13,9%), араби і турки (по 13,2%), молдавани (12,4%), українці (8,8%), євреї (4,4%); лінь – поляки (19,8%), українці (18,6%), турки (18,3%), араби (14,9%), цигани (11,9%), росіяни (8,2%), молдавани (6,7%); жадібність – грузини (28,8%), євреї (21,7%), цигани (19,3%), азербайджанці (17%), турки (10,6%), українці (0,7%), американці (0,3%), росіяни (0,2%); нахабність – чеченці (30,7%), грузини (17,0%), цигани (14,1%), араби (10,5%), азербайджанці (10,3%), китайці (7,8%), українці (4,7%), росіяни (3,8%), в'єтнамці (0,2%); підступництво – цигани (45,1%), чеченці (14,7%), турки (9,6%), молдавани (9,3%), євреї і румуни (по 5,1%), грузини і греки (по 4,9%); жорстокість – чеченці (43,0%), араби (30,2%), турки (12,3%), грузини (9,8%), німці (2,1%), афганці (2,0%), українці (0,3%); боягузтво – араби (18,8%), молдавани (16,8%), турки (16,7%), гагаузи і цигани (15,8%), українці (13,1%), євреї (1,3%), греки (0,8%), росіяни (0,5%), грузини (0,3%); агресивність – чеченці (31,2%), араби (17,3%), грузини (16,2%), турки (14,4%), румуни і азербайджанці (по 5,4%), вірмени (5,1%), гагаузи (3,3%), німці (1,8%); брехливість – цигани (35,5%), араби (15,4%), українці (10,8%), євреї (10,5%), гагаузи (9%), молдавани (6,9%), росіяни (5,2%), турки (3,4%), вірмени (1,8%), в'єтнамці (1,6%); безвільність – українці (30,7%), євреї (16,8%), білоруси (13,7%), молдавани (11,9%), поляки (11,6%), румуни (8,7%), серби (6,5%).

По середній частоті згадування (у відсотках) в поданні респондентів перше місце в списку негативних образів займають цигани (середня частота згадування – 15,5%), найбільше яскраво вираженими негативними рисами яких є підступництво, облудність і хитрість. Друге місце займають чеченці (11,4%), вони характеризуються як жорстокі, агресивні, нахабні й підступні, наступні у списку – араби (11,25%), для них характерними негативними рисами є жорстокість, боягузтво, агресивність, облудність і лінь. Важливо відзначити, що домінуючий етнос, українців, по середній частоті згадувань (7,8%) болгар ставлять на шосте місце і приписують їм такі негативні якості як безвільність, лінь, боягузтво, заздрісність.

З одержаних даних можна зробити висновок: антипатія стосовно тієї або іншої етнічної групи не абстрактна, у її основі лежать цілком конкретні подання негативних рис

(моральних і поведінкових), властивих даній етнічній групі. Крім того, в оцінці якостей якогонебудь етносу завжди явно або латентно присутнє його порівняння, приписування рангу в певному ряді інших етносів.

За допомогою біполярної шкали були підтверджені стереотипи болгар по відношенню до української етнічної групи у порівнянні зі своєю. Традиційним емпіричним індикатором етностереотипів є відповіді на відкрите питання типу: «Назвіть, будь ласка, п'ять позитивних і п'ять негативних якостей, властивих більшості представників вашої і української етнічної групи». Риси «портрета» національного характеру не нав'язувалися респондентам, а що є дуже важливим, створювалися ними самими.

В автостереотипах болгар по частоті згадування відзначається явне домінування позитивних рис і характеристик над негативними, що підтверджує вище сказане. Позитивні риси – працюючі, гостинні, товариські, розумні, горді, миролюбні, добрі, ввічливі, щедрі, законослухняні, скромні, волелюбні, сміливі, цілеспрямовані, відповідальні, хазяйновиті, здатні ризикувати, дружелюбні, працездатні, згуртовані, толерантні, чесні, терплячі, порядні, принципові, сумлінні, чуйні, мудрі. Негативні риси – хитрі, скупі (жадібні), заздрісні, підступні, запальні, нахабні, зарозумілі. Перевага позитивної інгрупової самооцінки – це яскраве підтвердження того, що у респондентів розвинене почуття «ми», спрямоване на згуртування групи, на підвищення позитивної ідентичності її членів.

Гетеростереотипи болгар про українців також можна розділити на позитивні й негативні. Позитивні риси – щедрі, гостинні, товариські, волелюбні, добрі, працюючі, сміливі, ввічливі, миролюбні, привітні, терплячі, витривалі. Негативні риси – ледачі, хитрі, жадібні, боягузи, лицеміри, одноосібники, безвільні, заздрісні. Перевага негативних гетеростереотипів говорить про зовнішньогрупову контрсугестію, про наявність певної дистанції між болгарами і українцями.

Підводячи підсумок потрібно сказати, що характер міжетнічних відносин будь він дружній, нейтральний або конфліктний складається залежно від історичного минулого, соціально-політичної обстановки, умов життя, безпосередньої конкретної ситуації. Напрямок формування міжетнічних відносин визначає їх характер, в полікультурному регіоні доцільно вибудовувати толерантні відносини за будь яких умов. Толерантність дозволяє досягти міжетнічного примирення, у сприйнятті «інших» спростити негативні явища та тенденції в міжнаціональних відносинах. Багато в чому толерантність залежить від близькості міжетнічних установок і образів соціальної перцепції у представників різних етнічних груп, що базується на їх культурній схожості, тобто від такого чинника як етнічні стереотипи. Етнічні стереотипи зафіксовані на рівні етнічної самосвідомості, відтворюються в процесі соціалізації, проявляється в повсякденному житті представників етносу. Етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу по відношенню до представників різних соціальних груп і етносів. Проведене дослідження по вивченню етнічних стереотипів серед болгар Одещини, свідчить про певну етнічну вибіркковість болгар. Помітна частина з них схильна розглядати «інших» через призму етнічного фаворитизму або, навпаки, етнічної дискримінації. Стереотипи відіграють не аби яку роль у формуванні відношення до інших етнічних груп.

Зауважимо, етнічні стереотипи мають програмуєчий характер, за їх допомогою можна передбачити варіанти поведінки представників етнічних груп. Необхідно усвідомлювати, що така обставина дає змогу оцінювати й регулювати рівень та напрямки формування толерантності або ж напруженості між етнічними групами. Цілеспрямованим формуючим та регулюючим механізмом етнічних стереотипів є засоби масової інформації, вони до того ж і підтримують необхідну інформацію. Засоби масової інформації є найпотужнішим транслятором стереотипів, уявлень як про внутрішні форми взаємин в певній етнічній групі, так і уявлень про зовнішні відносини.

Оскільки, стереотипи в сучасному світі включені в ідеологічну сферу і є ефективним інструментом ідеологічної боротьби, це ще більше підвищує необхідність їх подальшого дослідження.

Література:

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія / В. Л. Арбеніна. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна. 2009. – 360с.
2. Бандурка А. М., Друзь В. А. Етнопсихологія / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харків: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2000. – 240с.

3. Баранова Т. С. Психологическое исследование социальной идентичности / Т. С. Баранова // Социальная идентификация личности. – М.: Институт социологии РАН, 1994. – 2 (Книга 2). – С. 202–237.
4. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев: «Тандем», 2000. – 264с.
5. Державний комітет статистики України (*Держкомстат України*). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa>.
6. Етносоціологія: терміни та поняття / Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Данилюк І.В., Малиновська О.А.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр сучасного суспільства. – Київ, 2003. – 279 с.
7. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн.: «Харвест», М.: АСТ, 2001. – 688с.
8. Крысько В. Г. *Этнопсихология* и межнациональные отношения / В. Г. Крысько. – М.: «Экзамен», 2002. – 448с.
9. Коч С. В. Особенности процессов этнической идентичности в среде болгар-переселенцев Одесской области / С. В. Коч // Дриновський збірник. – 2009. – Т.3. – С.286–294.
10. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.
11. Katz D., Braly K.W. Racial stereotypes of one hundred college students / D. Katz, K. W. Braly // *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1933. –Vol. 28. – №3 – P. 280–290.